

„AZ EMBERI KALAND”

*„Amenemhat lelke magasabban trónol, mint az Orion,
és összefonódik a túlvilággal.”*

(III. Amenemhat piramisának felirata)

Hankiss Elemér kötetének Előszavában arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy mondanivalójának hipotézise provokatív, szent meggyőződéseket fog megzavarni, nyugtalanító kérdéseket tesz fel, s ha már itt élünk ebben a világban, együtt gondoljuk végig, keressük a választ az általa javasolt kérdésekre-témákra. Abban gondolom a szerző is egyetért velem, hogy egy esszé keretei között az általa felvetett témák végiggondolására aligha nyílik lehetőség, nem is beszélve arról, hogy ehhez részünkről hiányoznak az előmunkálatok. A dolgok ilyenén állása miatt úgy gondolom, hogy a Hankiss Elemér civilizációelmélet-vázlata egyes fejezeteinek szerkezetét és tartalmát legfrappánsabban a fejezetek tézisei adják vissza, amelyet a szerző egy régebbi hagyományhoz igazodva a könyv Előszavában helyezett el. Kivonatossan nézzük tehát a fejezetek téziseit:

- 1). Az emberiségnek története során permanens küzdelmet kellett folytatnia szabadsága, méltósága, biztonsága megteremtésért egy veszélyekkel teli univerzumban.
- 2). Az emberiség ahhoz, hogy meg tudja teremteni önnön világát szimbolikus védőburkokkal, védőszférákkal kellett körülvennie magát.
- 3–4). Az emberek, emberi közösségek önfenntartásuk érdekében a világközpontjába helyezték önmagukat, ezzel fontosságuk hitét, reményét, illúzióját táplálták.
- 5–6). Az ember hite, hogy egy morális univerzumban él, amelyet igazságot tévő erkölcsi törvény kormányoz, mely végül is kizárja a gonoszt, ezt szolgálja a bűn és büntudat élménye és mitológiája.
- 7). Az ember végül is itthon van ebben a világban, mivel az univerzumot az értelem kormányozza, azonban a ráció nemcsak épít, hanem rombol is, az ész esztelenséggé torzulhat.
- 8). A játék a szabadság és az élet értelmének szentélye.
- 9). A triviális dolgok – például a viccek – segítenek szembenézni létünk és világunk félelmetes titkaival.
- 10). A művészet segít az idegen világgal való küzdelemben, a tragédia mi közben lerombolja a minket oltalmazó szimbolikus rendszereket, a katarzis révén visszasegít mindennapi életünk biztonságába.
- 11). A fogyasztói civilizációban is fontos szerepet töltenek be a szimbólumrendszerek, mint például a parfümhirdetések.
- 12). A védőburkot alkotó szimbólumok továbbra is szolgálják az ember és közösségeik védelmét, vagy azokat újak fogják felváltani?

A fejezetek téziseinek felsorolásából is látható, hogy a szerző rendkívül széles és izgalmas tematikai palettát vizsgál át, ami arra készítetett, hogy inkább időzzek el néhány fontosabbnak vélt Hankiss-kijelentés visszafogott értelmezése nyújtotta lehetőségnél, s ezeket próbáljam némileg analógiába állítani Spengler eszméivel, aki láthatóan jól illeszkedik abba a gondolati kontextusba, amely Hankisst is meditációra ösztönözte.

Oswald Spengler művének Bevezetőjében módszertani megjegyzést tesz, eszerint a nyugati szellemi világ, mint egyetemes szimbolikán belül van egy az antik szkepticizmushoz hasonló lehetőség, amely tagadóan kételkedik. Ezzel szemben a szkepticizmusnak egy másik lehetőségét javasolta, azt, amelynek történetinek kell maradnia, mindent viszonylagosnak és történeti mozzanatként kell felfognia. Minthogy kiindulópontja, ami van, így tehát szkepticizmusa a jelenre, a civilizált stádiumra vonatkoztatott, ami egyúttal azt is jelenti, hogy ami van, az keletkezett, a civilizáció mégiscsak folyamat vagyis történeti perspektívába ágyazott. Redukciós logikába helyezve a spengleri javaslatot-eljárást, akkor az ember is folyamat, a világ (természet/univerzum) is folyamat (Elias). Az élő, eleven emberek és világuk önkifejeződésének létrejövése, aminek megismerése nemcsak a „mi” kérdésre hanem a „mikor” és „meddig” kérdésekre is válaszokat kíván nyújtani.

Hankiss Elemér az euro-atlanti (Nyugat) térség civilizáció-elmélet vázlatában is ott van a szkepticizmus, azonban ez már nem annyira az antik tagadásra és a spengleri történetire, a viszonylagosra helyezi a hangsúlyt, hanem a fennmaradásra, hogyan sikerült eddig fennmaradnia a nyugati ember alkotott civilizációnak, milyen materiális-szellemi értékekkel építette fel, bútorozta be önmagát-környezetét, ebben a folyamatban milyen kényszerek hatottak rá és ezeken az alapokon milyen alternatívákat szerkesztett illetve szerkeszt a továbbiakban.

A korszakváltás okozta kognitív-érzelmi reflexivitás mindkét esetben tetten érhető. Spengler számára a világ történelem, amelyet a kultúrák mint élőlények (Goethe), organikus formák ciklikus dinamikája tölt ki. Vagyis a világ mint történelem a spengleri organikus logikában az ember nagyobb egységbe ágyazva, a természetben rejlő sorsként jelenik meg. Ezt fejezi ki sémája: ifjúság, növekedés, virágkor, hanyatlás (Herder), amely szerinte jobban érzékelteti az organikus állapotok objektív összefüggéseit. A hullámzó sorsban tehát a tipikust, a véletlent, a kaotikust, a szükségszerűt kutatja. Az ehhez kapcsolt morfológiai perspektíva lehetővé teszi számára, hogy a társadalmi formanyelvet organikus és szimbolikus jelentésében ténylegesen világtörténelmi dimenzióba ágyazza. Lehetővé teszi továbbá ez a módszertani opció, hogy a társadalmi formanyelv és szimbolikus struktúrákat összehasonlítsa, s nem egyidejűségük ellenére, bennük analóg fejlődéstendenciákat jelöljön meg (római-porosz, Arisztotelész-Kant, Alexandrosz-Napoleon stb.).

Hankiss konceptuálisan és módszertanilag más utat választott, legalábbis látszólag. Kiindulópontja, pontosabban elmélkedéseinek végigvonu-

ló hipotézise, hogy idegen világban éltünk és élünk, ebből következik, hogy társadalmi világunk felépítésében a félelem, a szorongás motiválta és motiválja cselekedeteinket, gondolatainkat, lelki életünket. Az ember lét-bevetettségének ez a premisszája kizárja a történelmet, az analógiát, a formanyelv és szimbólumok felépítésének viszonylagos gradualitását, az eltérő civilizációs szintek közötti strukturális affinitásokat. Az európai civilizáció keretein belül, de nem annak perspektívájából mint Spenglernél, végezt mondhatjuk úgy is, hogy longitudinális (civilizáció) vizsgálat a szerzőt sajátos hipotéziséből fakadóan, bipoláris logikába, antinomikus világlátásba, aszimmetrikus konstrukciókba szorítja bele.

Spengler a múltbeli tendenciák és történések alapján úgy látta, hogy saját kora az organikus folyamatok (kultúra) feloldódása a mesterséges, művi szerkezetekbe (civilizáció). Jelen ideje tehát a nyugati emberiség egy olyan ciklusa-stádiuma, amihez helyel-közzel hasonlót történelme során már egyszer átélt. Nem véletlen, hogy ebből a szemléleti-metodológiai előfeltevéseiből következően hangsúlyos a görög-római szindróma, Hankiss is kísérti ez, bármennyire is erős az ahistorikus elszántság. A nosztalgia Spenglernél egyértelmű, a letűntnek vélt organikus kultúra világával szimpatizál, Hankissnál nincs ilyesmi, egyszerűen túlfeszíti azt, amit Spengler a természet és történelem végre feltárult ellentétéként jelölt meg. Ezzel ugyan nem állítja, hogy a történelem lényegét kívánja megragadni, mint Spengler, azonban végül is erről van szó, hiszen a nyugati civilizáció lényegét, fennmaradásának rejtélyeit kívánja elbeszélni, miközben mint-ha történelmen kívül helyezné önmagát, ami láthatóan problematikus.

A fennmaradás ez esetben a civilizációra vonatkoztatott, amely a kitérők, megtorpanások, visszaesések ellenére mégiscsak folyamat. S az, hogy ezt a folyamatot el tudom beszélni, azt jelenti, hogy ez vagy az a folyamat jól körülhatárolható térben és időben ment és megy végbe, vagyis története van.

Hankiss, akárcsak Spengler, meg van győződve arról, hogy ahogyan elbeszélni, értelmezi a jelenségek racionális-irracionális lelki-tudati tartalmainak kifejeződéseit, objektivációit, az újnak illetve provokatívnak számít. Mindketőjük a kognitív-tudati jelenség dologi/tárgyi és szellemi objektivációit szimbólumokként értelmezik, kezdve a vallási, művészi, tudományos objektivációktól el egészen az élet apró-cseprő dolgaival bezárólag, mint például Hankissnál a parfümök, a trivialitások világa és a hozzá kapcsolt jelentések.

Spengler esetében a probléma filozófiai (Hankissnál posztmodern), vagyis a nyugat-európai kultúra hanyatlásának elemzése, a világtörténelem összehasonlító morfológiájának módszerével, amit két egymást követő tagolásban old meg. Az első fázisban egyfajta szimbolika megalapozására tesz kísérletet azzal, hogy a nagy kultúrák formanyelvéből indul ki, s azokat genezisükben vizsgálja. A második fázisban a történelmi perspektíva a domináns, vagyis – mint mondja – a valóságos élet tényeiből próbál eljutni a történelmi tapasztalás lényegéig.

Hankissnál is valami hasonló törekvés figyelhető meg. A szkepszis átszőtte elmékedéseit az ember fennmaradása (civilizáció) folyamatában szerkesztett-teremtett szimbólumai köré szervezi. A szimbólumok világa az ember világa, amit kettős, egymást kiegészítő strukturáltságukban exponál: a prométheuszi szimbólumok (tárgyi, dologi) és az apollóni szimbólumok (szellemi, érzelmi, lelki) világában. Alapvetően a szerző a kötetben, noha számos új fogalom bevezetésével lepi meg az olvasót (nooszféra, dzsungel, transzcendentális karnevál, fordított mítosz, negatív mítosz, konstruktumok stb.), az említett két szimbólumrendszer köré szervezi szerkeszti mondanivalóját és elmékedéseit. A kötet kiinduló téziseitől az utolsó soráig, ha csak a Spengler-analógiánál is maradunk, nem tudjuk meg, hogy abban a formában és jelentésvonatkozásokban, ahogy kijelentéseket tesz például a világról, a civilizációról, a kultúráról, ezek a fogalmak tartalmilag mit akarnak kifejezni.

Spengler témáját terelő kulcsfogalmakról, a civilizáció és kultúra fogalmairól definícióértékű, igaz a kettőt élesen szembeállító kijelentéseket tett. Hankiss láthatóan a két fogalmat azonos jelentéstartalommal bírónak tekinti. Hermenautikai nézőpontból, tehát arról lenne-e szó, hogy a civilizáció a szimbólumok világa abban a kettős prométheuszi és apollóni strukturáltságában, ahogyan a fennmaradás problematikáját tematizálja? S akkor a kultúra jelentéstartalmai szemantikailag is azonosak lennének a civilizáció jelentéstartalmaival, vagy egyszerűen valami másról van szó?

Szemantikailag a civilizáció és kultúra kezdeti jelentésbeli azonosságokat, átfedéseket követően egyre élesebb jelentésbeli körvonalazódása tapasztalható, s a differenciálódás kontextusfüggő abban az értelemben, hogy egy adott paradigmán belül értelem-teli. Ezért is beszélt Elias a két terminus szociogenezisééről, vagyis jelentéstartalmaikat jól körülhatárolható referenciacsoportokhoz kötötte, amelyek kognitív potenciálja eszméletörténetileg az európai ideológiai mezőben két, a modernitást meghatározó hagyományt teremtett. Spengler láthatóan a német Kultur-fogalom és annak jelentéstartalmainak hagyománya perspektívájából illetve azon belül szerkeszti meg az organikus (kultúra) és mesterséges (civilizáció) ellentétpárt. A többször említett geothéi növény-analógia Spengler morfológiai elemzésében azt hangsúlyozza, hogy a kultúra stádiumában lévő történeti társadalmak nemcsak élőszervezetek, hanem alakilag, felépítésükben is hasonlatosak azokkal. Ezzel áll szemben a művileg létrehozott, az organikust tagadó, azt romboló civilizáció. E fogalom mai jelentéstartalma lényegében a felvilágosodás korában formálódott ki, már akkor sem társították hozzá az erényt, annak csak álcája volt (Mirabeau).

Norbert Elias a civilizáció szociogeneziséét francia talajból származtatja, referenciacsoportjait az arisztokratikus hagyományokat magába szívó polgári körökben jelölte meg. Jelentéstartalmát tekintve kezdettől fogva több értelmű volt, egyrészt kifejezte a philosophok és csoportjainak az emberiség töretlen haladásba vetett hitét, másrészt pedig azt, hogy az emberiség megtorpanások,

visszaesések, stagnálások ellenére mégiscsak halad, boldogul. Ebben az ambivalens értelmezésben a civilizáció terminus pozitív jelentéstartalma mellett kezdettől ellenfogalom is volt, vagyis társadalomkritika tárgyát képező tényeket is magába foglalt. Elias a továbbiakban felhívja a figyelmet arra, hogy nem egy radikális társadalomkritikáról van szó, hanem egy reformeri attitűd kifejeződéséről, amely a hamis civilizáció helyett igazi civilizációt akart megteremteni, hordozójához, a *homme civilisé* eszményéhez híven. Hankiss a civilizáció és kultúra fogalmait láthatóan nem analitikus hanem operacionális foglalként kezeli. Civilizációelmélet-vázlata indító motivációinak mélyrétegeiben a felvilágosodás kritikái, „ellenzéki-pesszimista” attitűdje érhető tetten, nem politikai értelemben, hanem az euroatlanti ember szötte szimbólumszövet fennmaradása, tartóssága, időtállósága okozta aggodás értelmében. Ebben a különben jogos tudáskontextusban nem véletlen, hogy számára a világhoz való viszonya erős szubjektív fénytörésben van jelen (lásd az ótestamentum prófétáinak világvégvívódásait). Aminek eredményeképpen az ökoszociális (természeti-társadalmi) világunk antivilágként jelenik meg, olyan ellenséggént, amely állandóan gerjeszti bennünk a félelmet. Ezek szerint a mediterrán térségből kisarjadt civilizációnkat mindvégig az önmaga létrehozta életvilággal szembeni elidegenedés jellemzi. Noha, szándéka szerint a remény és nem a kétségbeesés könyvét írta meg.

Ugyanakkor ebben a dramaturgiai modellben a világ is operacionális fogalom, csupán annyit árul el róla, hogy számunkra idegen, hogy nem illünk bele. Spengler ezt a nem éppen egyszerű kérdést úgy oldotta meg, hogy a világhoz asszociálta a történelmet, vagyis a világtörténelem, ami a valóságos élet tényeiből épül fel, ehhez kapcsolódnak szimbólumrendszereink. Igaz, hogy egy másik helyen, amikor arra keresi a választ, hogy a lélek hogyan próbálja magát megvalósítani az őt övező világképben, vagyis hogy a létrejött kultúra mennyiben kifejeződése és képmása az emberi létezés eszméjének, a világ a számhoz, az istenhez hasonló oksági szimbólumként mint a természetnek a legvégső lényege rögzítődik.

Hankiss esetében végül is úgy tűnik a világ a természet – univerzum, mert mint mondja, a szerves élet és a szervetlen univerzum közötti kompatibilitás alacsony. A világ jelentéstartalma az eredendő természeti-univerzum idegenségérzete mellett nála kiegészül egy olyan társadalmi – tudati – lelki – cselekvés dimenzióval, amely tovább mélyíti az ember idegenségérzetét (lásd a dzsungel metaforákat: fizikai, társadalmi, lelki, metafizikai, népi-társadalmi). A világ (természeti-társadalmi) idegenségének vélt vagy valóságos jelentéstartalmából következik, hogy a félelem (állandó veszélyérzet, szorongás, szenvedés, legalábbis ebben a jelentésciben tudom értelmezni a szerző elbeszélései alapján) áthatotta az emberi közösségeket és a legkülönbözőbb civilizációkat. Következésképpen a félelem fogalma magyarázza az emberi közösség-, civilizációképződést, ezek tárgyi, dologi és szellemi szimbólumokkal való bebútorozására való törekvést (Spencernél is a félelem struktúráképző kategória).

Ezek az előfeltevései, amelyeket széles diszciplináris palettából válogatott idézetekkel támaszt alá (Joseph Cambell, Karl Popper és Mircea Eliade, ez utóbbi nem éppen szerencsés az utalásra, mert alaposan kivette részét a félelem máglyájának szításában), túlfeszítik a félelemhez kapcsolt szociokulturális dimenziót és olyan interaktív felhajtóerőt tulajdonít neki, mintha az volna a civilizáció motorja. A rövid „Figyelmeztetés” úgy tűnik mindennek elmentmond annyiban, hogy most a félelem küzdelem fogalommal szublimálódik, s ezzel mintegy újra nyomatékot nyerhet a premissza: a jelzett kettős értelemben vett világban való idegenségünkben fakadó szkepszis.

Hankiss civilizációelmélet-vázlatában világban (univerzumban) való hontalanságunkat, idegenségünket, szorongásunkat tompítandó megoldásnak az látszott, amikor az ember (emberiség) az univerzum központjába helyezte magát. Ez a boldognak ugyan nem nevezhető időszakot tudástörténetileg a kopernikuszi forradalom előtti időkben lokalizálja, noha elismeri, hogy még ma is hiszünk pozíciónk centralitásában a világegyetemben.

A civilizációk, tehát többes számban, és a mindenkori civilizációkat értjük alatta, térben és időben igazodási helyek, alapjukat – s ez alól a modern nyugati (euroatlanti) civilizáció sem kivétel – valamiféle, főleg vallás képezi, az a hit, hiedelem és vallási rendszer, amely az életvilágok fennmaradásában és folytonosságának biztosításában hierarchikus rendet épít fel. Ezen a funkcionális hierarchián belül fel lehet lépni tagadólagnak, sőt az értelmiségi szkepszis a létező tagadását hiszterizálhatja is, azonban az adott civilizáció teremtette életvilág kereteiből nehéz kilépni. A megváltás, a megigazulás, a változás legalábbis eddig mindig magán viselte az adott civilizáció mátrixát, azét, amelynek talaján a változás első jelei jelentkeztek. Ebben az értelemben sem Luther, sem Kálvin, sem Kopernikusz, sem Einstein, sem Marx, sem Freud, sem Lao-ce Kínában alapvetően nem tudott lényeges módosításokat eszközölni. Az adott civilizációs mátrixon belül maradtak, s ahhoz és abból kiindulva próbálkoztak az újítással illetve újítottak, tágitották világról való tudásunkat. S ha esetleg romboltak, az alapvetően nem változtatta meg az adott civilizáció mátrixát. Tehát világot a mai lehetőségeink között még mindig csak önmagunkból kiindulva, civilizációs mintáink alapján, belülről tudjuk így vagy úgy értelmezni, attól függően, mint E. H. Carr mondja, hogy a tömegben pozicionálisan éppen hol a helyünk és milyen élményeket cipelünk magunkkal.

A civilizációk modern teoretikusai Spengler, Arnold Toynbee amikor ciklikusságról beszéltek, látszólag aktualizálva az antik regresszív elgondolást, akkor nem végzetről elmélkedtek, hanem egy olyan tagolódásról, amelyben a folyamatosság lényegi fenntartása megfosztott bennünket a barlangba való visszatérés illúziójától. S amit leginkább Max Weber tudott bizonyítani éppen a nyugati racionalitás mentális-materiális szimbólumrendszerének hosszú folyamatait vizsgálva. Weber a társadalmakat, s azokat átszövő összetartó és romboló erőket történelmi perspektívába írta le, jól láthatta, hogy az, ami

valahol elkezdődik vagy csiráit nem tudja kifuttatni, az térben és időben távolabb, ha módosulásokkal is, de megvalósul. A mindenkori civilizációkban egyszerre vannak jelen illetve benne a romboló és építő szimbólumok, azt mondhatnánk, hogy az ellenpozíciók, pontosabban Reinhert Koselleck terminusával az aszimmetriák. Ezek nélkül, láthatóan, mint azt Hankiss érvei is bizonyítják, ez idáig s úgy néz ki a jövőben sem vagyunk képesek felépíteni társadalmi világunkat. Az aszimmetrikus struktúrák, mentálisak – lelkiek – materiálisak egyaránt azt szolgálják, hogy tájékozódjunk a világban. Ez nem a Hankiss-féle székepszisre adott optimista válasz akar lenni, csupán arra való utalás, hogy legalábbis eddig ez a modell így vagy úgy csak működött.

Kétségtelen *la fine de siècle* időszakában vagyunk, tehát hasznos az ilyen elmélkedés, már csak azért is, mert a 20. század talán legbarbárabb korszak volt az európai emberiség történetében, azért is, mert Hankiss többekkel együtt jól látja, hogy civilizációváltás küszöbén állunk, a korábbi tartópillérek inognak, az újak még nem épültek fel. Vagyis anomia állapotban vagyunk. Ezekre utalnak azok az izgalmas, további elmélkedésekre lehetőséget nyújtó fejezetek (*Imago mundi*, *Morális univerzum*, *A bűntudat világa*, *A racionális univerzum*, *A játék világa*, *A tréfák világa*, *A szépség világa*, *A trivialitások világa*), amelyekben Hankiss a nyugati civilizáció aszimmetrikus szimbólumkonstrukcióiból próbálja értékesíteni, pontosabban értékesítésére felhívni a figyelmet mindarra, ami a civilizációk fennmaradását biztosíthatja a jövőben is. Nála is kísért a görög-római szindróma, a Római Birodalom bukása, amit Montesquieu-tól Spengleren át Toynbee-ig többen különböző okokkal hoztak összefüggésbe. Hankiss civilizációnk anomáliáit, mint láttuk, az idegenséggel, a félelemmel magyarázza, miközben valamelyest próbája árnyalni a túl sötétre festett tablót. A civilizációnk átmentését is drámai fordulatként képzei el.

Az Új kezdet?, Új nekilendülés?, A nem-Római Birodalom alkonya? – kérdőjelek nyugtalanságáról árulkodnak. Nyugtalanítja, hogy az a fontos mutató, a civilizációváltás hogyan fog bekövetkezni, ugyanis ha eddig a nyugati világ történetében többé-kevésbé a szimbólumrendszerek s azok értéktartalmi betöltötték szerepüket, szerző szerint egzisztenciális funkcióikat és felépíthettük magunk világát, a kérdés láthatóan az, hogyan, miként tovább.

A jórészt esztétörténeti civilizációelmélet-vázlat, amely szubjektív reflexiók gyűjteménye, vagyis az ember alkotta életvilágokról alkotott vélemények tematizált csoportosítása, nem győz meg arról, hogy ezek lennének a nyugati civilizáció kiemelten legfontosabb komponensei. A kötetben idézett szerzők mint az adott kor megfigyelői nem tényfeltárók. Bármennyire is jeles gondolkodói voltak a kornak, nem lehetnek hiteles megjelenítői még egyazon civilizációs mátrixon belül sem a különböző módon élő – cselekvő – érző – gondolkodó emberek összetett életvilágának. Reflexióik szubjektívek, bizonyos paradigmákon belül értelemteliek, intellektuális pozíciójuk szituációfüggőek voltak, mert hát végül is emberek voltak, Herdert parafrázálva tőlük sem volt

semmi idegen, ami emberi volt. Talán az otthonteremtés a világban s az a mód, ahogy ezt bizonyos csoportok és személyek megpróbálták, inkább visszaadja a könyv mondanivalóját. Ugyanis mi, akik létbevetettünk otthonot kell teremtenünk, mert ha állandóan azt hangoztatjuk, hogy ez a világ idegen, s emiatt permanensen félünk, akkor ezt a világot itt kell hagyni, ki kell lépni belőle. A kérdés az, hogy hová?

Az európai civilizáció elméleti modelljének leírásában a weberi-elias és az Annales iskola megoldásai mellett maradnék, vagyis amellet a tapasztalatokra támaszkodó megállapítások mellett, hogy a civilizáció folyamat, s hogy drámai változások soha még nem okoztak radikális civilizációváltást (lásd francia és orosz forradalmakat), leszámítva a természeti vagy az esetleges ember okozta globális vagy kontinentális katasztrófákat.

Róma bukása a mediterrán világra szóló esemény volt, nem pedig a vég, bármennyire is meggyötörte Szent Ágostont ez a fordulat, hanem a kezdet, egy olyan kezdet, amely már magában hordozta a birodalmi szintézis értékeit, mai tudásunk kellékei innen származnak. Nem véletlen, hogy a későbbi korokban, mint Spengler megjegyzi, annyit még egy letűnt világ értékei, stílusa iránt az utókor nem érdeklődött, mint a görög-római világ iránt.

Az egyén elmúlása s az afelett érzett tragikus életérzés, ami láthatóan Hankiss meditációin végigvonul, jogos. „A szenvedés és a halál végül is győzedelmeskednek fölöttünk”, így igaz, s az is igaz, hogy félünk, mert van mitől (hiperindividualizmus, technológia, új barbárság, tribalizmus stb.). Mindez azonban nem jelentheti, hogy permanens félelem teremtette volna meg, alakította volna az euroatlanti civilizációt olyanná, amilyennek ma ismerjük. Kétségtelen, közrejátszhatott ez is, de mint egzisztenciális funkciót (szimbólum) betöltő szerepében nem volt és ma sem lehet az egyedüli meghatározó tényező, pontosabban életérzés.

KONZULTÁLT IRODALOM

Spengler, Oswald I–II: 1994. *A nyugat alkonya*. A világtörténelem morfológiájának körvonalai. Budapest. Európa Könyvkiadó. (Ford: I: Csejtei Dezső, Juhász Anikó, II: Simon Ferenc).

Fukuyama, Francis 2000. *A Nagy szétbomlás*. Budapest. Európa Kiadó.

Helicki, Oskar 2000. *Európa milleneuma*. Budapest. Századvég Kiadó.

Lukács, John: 1994. *A XX. század és az újkor vége*. Budapest. Európa Könyvkiadó.

Molnár Tamás 1996. *Az értelmiség alkonya*. Budapest. Akadémiai Kiadó.

Hankiss Elemér 1997. *Az emberi kaland. Egy civilizációelmélet vázlata*. Budapest. Helikon Kiadó.